

H. Nagy Péter

1348: három pestistörténet

A 14. századi *pestisjárvány* valószínűleg a kulturális járványtan vagy járványtörténelem favoritja, mivel ez jobban rögzült a mindenkori köztudatban a többi járványhoz képest; ahogyan a nagy fajkihalási hullámok esetében nagyságrendekkel többen ismerik a dinoszauruszok eltűnésének történetét, mint a jóval nagyobb kihalási eseményeket. Ennek nyilvánvalóan kulturális okai vannak, a fekete halál 1348-as tarolása sokféle módon rögzült a kulturális emlékezetben, az irodalomtól a képzőművészetten át a várostörténetekig. A „kihalt a világ egyharmada” megállapítás (mely akár ténszerű is lehet, de nyilvánvalóan csak közelítés) nagy karriert futott be a művelődéstörténetben, tankönyvek idézik, irodalmi művekben, később filmekben szerepel, vagyis a médiagépezet által fenn- és készenlétben tartott bombasztikus alakzata a járványokról szóló diskurzusoknak. (Míg a halálos betegséget okozó, bolhák által terjesztett baktérium felfedezésének története is visszatérő példa a tudománynpszerűsítő kiadványokban. Mivel évszázadokon át a patkányokhoz kötötték a kór megjelenését, vagy istencsapásként értelmezték, lehetetlen volt ellene védekezni.)

Az adott járványhullám lefolyásáról és közvetlen hatásáról remek összefoglaló olvasható a Rubicon 2020/5-ös, *Járványtörténelem* című tematikus számában: Fedeles Tamás *A fekete halál. A nagy pestisjárvány a 14. század közepén* című tanulmánya bátran ajánlható a téma iránt érdeklődők figyelmébe. Bemelegítésképpen nézzünk egy másik példát. Roger Crowley *Kalmárköztársaság. Hogyan hozta létre és veszítette el tengeri hatalmát Velence* című ismeretterjesztő könyve – mely a történelmi és az írói tevékenység látványos ötvözete – tehát az egyik leghíresebb és leghírhedtebb járványhullám időszakába enged bepillantást egy város életén keresztül. Így abba a szituációba is, amely a hagyomány szerint a karantén megszületéséhez vezetett pár évtizeddel később, bár nem ez a folyamat van a munka fókuszában. Crowley az atmoszférateremtés mestereként regényszerű érzékletességgel ismerteti az eseményeket, sikerül átélhetővé tennie a múltat. Az alábbi idézet az 1348-as pestisjárvány durva hatását ecseteli.

Mire a pestis végül magától elcsitult, Velence lakosságának kétharmada veszett oda; ötven nemesi család megszűnt létezni. Az életben maradtak a szó szoros értelmében holttesteken jártak. A lagúna néptelen szigetén partra lépő óvatlan halászok még évszázadokon át tiportak a pestis sietősen eltemetett áldozatainak fehérülő csontjain. A fekete halál alapvetően megváltoztatta a velencei kereskedők élet- és világszemléletét.¹

A pestis a város százötven éves fellendülésének vetett véget. A kereskedelem hatósugarának kibővítése azonban nemcsak a gazdagságot, az értékes árucikkeket hozta Velencébe Belső-Ázsiából, hanem a pestisbaktériumot is. Hiába vezettek be rendkívüli intézkedéseket, hiába állították le a

1 Roger CROWLEY, *Kalmárköztársaság. Hogyan hozta létre és veszítette el tengeri hatalmát Velence*, ford. MAKOVECZ Benjamin, Bp., Park, 2018, 201.

kereskedelmet és gyűjtötták fel a hajókat, hiába zárták be a kocsmákat, a járvány megállíthatatlan volt, a bánat és a gyász eluralta a várost. Az emberek az itáliai tengeri köztársaságokat vádolták a történekekért, vagy – tudományos magyarázat híján – a kapzsiság isteni büntetésének tekintették a fekete halált. Ugyanakkor a kereskedők óvatosabbak lettek, így ettől az időszaktól kezdve Velence biztosította a járványoktól Európa határait.

Nézzünk egy másik megközelítési útvonalat. Wolfgang Behringer *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig* című könyvében számos példát találunk az éghajlatváltozás és a járványok kapcsolatára. A pestisjárvánnyal összefüggésben Behringer arra utal, hogy az 1330-as évek klímaromlása az egész északi féltekét érintette, aminek következtében a Kína felől érkező járvány Európában kedvező táptalajra lelt. Másrészt a szokatlan hideg beköszöntével még zabot sem lehetett aratni, késett a virágzás, elfagyott a szőlő, és így tovább. A pusztítást előkészítette emellett a pár évvel korábbi éhínség, amely szintén erősítette a betegség iránti fogékonyságot. Ezeknek a tényezőknek a fényében állítja Behringer: „Ahhoz, hogy a fekete halál ilyen pusztítást tudott végezni Európában, a korábbi évtizedek történései is hozzájárultak: a járvány csökkent ellenálló képességgel rendelkező, legyengült lakosságot sújtott.”² Ha ugrunk az időben, a helyzet hasonló összetettséget mutat: a huszonhatszor fellángoló járvány erőssége ugyancsak az emberek fizikai állapotával kapcsolatos, ráadásul más betegségekkel karöltve jelentkezett (tífusz, himlő, vérhas, skarlát, influenza stb.). Mindez a kis jégkorszak mortalitási krízisének egyik szelete volt.

A pestis hatásaként nagyobb léptékű változásokról is szokás beszélni, melyek közül néhány valószínűleg kardinálisan fontos az emberiség történetében. Az egyik összefügg a járvány mortalitási vagy demográfiai következményeivel, ugyanis a 14. század közepére soha nem látott munkaerőhiány jelentkezett Európában. Ez a fejlemény megváltoztatta az emberi munkaerőhöz való viszonyt, és elindított egy olyan folyamatot, amely a *gépesítés* irányába mutatott. Innen nézve a járvány utáni helyzet arra készítette a feudális gazdálkodás fenntartóit, hogy a munkaerő magasabb bérezése mellett nagyobb erővel fejlesszék a technológiát. Ettől nyilván nem függetlenül az új helyzet megnyitotta az utat a reneszánsz tudományos gondolkodás előtt, mely rövid időn belül átrajzolta Európa szellemi térképét. A pestis tehát jelentősen hozzájárult a középkori típusú értelmiség átalakulásához, majd eltűnéséhez.

Jacques Le Goff *Az értelmiség a középkorban* című könyvében így ír erről a jelenségről, a társadalmi szerkezetváltozásra összpontosítva (kicsit hosszabban idézem):

A demográfiai növekedés megáll, majd erősen visszaesik; a pályát a mind sűrűbben visszatérő éhínség és pestis súlyosbítja (elsősorban az 1348. évi katasztrofális járvány) [...]. A fejlődés során az immár szilárdan a pénzszolgáltatás formáját öltő feudális járadék valósággal felforgatja a társadalmi viszonyokat. Mélyül a szakadék a változási folyamat kárvallottjai és haszonélvezői között. E választóvonal megosztja a városi osztályokat is. [...] A politikai hatalom a gazdasági hatalmasságok segítségére siet. Újabb évszázadokra szilárdítja meg a régi rendet. A fejedelem kora ez, ha valaki gazdagságra, hatalomra vagy tekintélyre áhítozik, hozzá szegődik szolgálatba, az ő hivatalnok vagy udvaronca lesz. [...] Ebben a helyzetben hamarosan eltűnik a középkori típusú értelmiségi. Újfajta személyiség kerül előtérbe a kultúra színterén: a humanista.³

2 Wolfgang BEHRINGER, *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*, ford. TARNÓI Judit, Bp., Corvina, 2010, 145.

3 Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, ford. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2000, 149–150.

Leonard Mlodinow *Az emberi gondolkodás rövid története* című könyvében pedig így írja le ezt a tendenciát, a tudományos áthelyeződésre koncentrálna:

Bár a 13. és a 14. század egyetemeken dolgozó középkori tudósok jelentős előrehaladást értek el a racionális és empirikus tudományos módszer hagyományának továbbvitelében, ezt nem követte azonnal az európai természettudomány robbanásszerű fejlődése. Helyettük a feltalálók és a mérnökök alakították át a késő középkori Európa társadalmát és kultúráját.⁴

Létrejött tehát az első olyan civilizáció, melynek energiaforrása már nem az emberi izomzat volt, hanem a *mechanikai* kapcsolatok rendszere. Ez a technológiai ugrás a vízikerekek és a szélmalomok fejlesztésével vette kezdetét, majd a könyvnyomtatás elterjedésével folytatódott, és nagyjából Leonardo mechanikai szerkezeteiben csúcspontot ért el. Jelképes, hogy a nagy pestisjárvány és az itáliai mester születése között alig száz év telt el.

A rövid bevezető után három témába vágó regényt említenénk a továbbiakban (az első a posztmodern, a második a történelmi, a harmadik a spekulatív fikciós regények közül származik). Ha a középkori pestisjárványokkal foglalkozunk, azonnal felmerülhet irodalmi példaként Wiliam Owen Roberts *Ragály* című alkotása, melyhez rendelkezünk egy remek kalauzzal is. Ureczky Eszter *A kontamináció kultúrái. A pestis és a modern biopolitikai test születése Wiliam Owen Roberts Ragály és Geraldine Brooks Csodák éve című regényeiben* című tanulmánya a *Prae* folyóirat 2020/2-es, *Ragály* című tematikus számában jelent meg. A dolgozat kiindulópontja szerint: „Az 1348-ban játszódó *Ragály* az emberi és a társadalmi test premodern és modern fogalmai közötti átmenetet ragadja meg, s a pikareszk hagyományra építve szatirikus társadalmi panorámát kínál a késő középkor Európájáról.”⁵

Másrészt, a gondolatmenet rávilágít arra, hogy a pestis olyan történelmi trópusként értelmezhető, amely a nyugati kultúra identitásképző traumájaként a test összeomlását és az urbánus káoszt jelképezi. Ezzel olyan antropológiai univerzálékra nyílik horizont, mint a „[...] bűnbakképzés (pogromok), elszigetelés (karantén), áldozathibáztatás, moralizálás (isteni büntetés), mások szándékos megfertőzése (»anointers«), ál- vagy ellentudományos elméletek (flagellánsok), valamint a tömegsír (»plague pit«) rémképe.”⁶ Ureczky Eszter gondolatmenetét hosszan lehetne idézni releváns szempontrendszer miatt; a regény szubverzív megoldásaira, epizodemikus narrativitására⁷ ugyanúgy kellő hangsúlyt fektet, mint a groteszk testképre vagy a szennyeződés metaforáira, így nagyban hozzájárul a mű olvasatlehetőségeinek dinamizálásához.

A *Ragály* érintőleges említése után vegyünk szemügyre egy olyan nagyszabású regényt, amely valószínűleg ismertebb a szélesebb olvasóközönség számára. Ken Follett *Kingsbridge-trilógiájának* második része (*Az idők végezetéig*) a 14. század közepén játszódik (1327-ben kezdődik a történet, és 1361-ben végződik). A számos izgalmas karaktert mozgató szövevényes cselekmény egy jelentős

4 Leonard MLODINOW, *Az emberi gondolkodás rövid története*, ford. BOTH Előd, Bp., Akkord, 2018, 117.

5 URECZKY Eszter, *A kontamináció kultúrái. A pestis és a modern biopolitikai test születése Wiliam Owen Roberts Ragály és Geraldine Brooks Csodák éve című regényeiben*, Prae, 2020/2, 51–52. (A regény adatai: Wiliam Owen ROBERTS, *Ragály*, ford. CSUHAI István, Kolozsvár, Koinónia, 2004.)

6 Uo., 52.

7 Rövid, fragmentumszerű, elszigetelt epizódok egymásutánja, melyek sporadikusan áttörnek a narratívát. Más néven: bubónarratíva, Vö. Uo., 61–62.

része tehát a pestisjárvány idejére esik. A regény többféle szállal köti össze Kingsbridge és a katedrális lakóinak életét a ragállyal, amely a betegséggel szembeni immunitástól a hirtelen halálon át a megfutamodásig terjed; majd a pestis második hullámának lefolyását a hatékony karantén-intézkedések bevezetésével is szemlélteti.

Ha a szöveget epidemiológiai szempontból olvassuk, felfigyelhetünk arra, hogy a betegségekkel szembeni bizonytalanság és az ahhoz kapcsolódó világvége metaforája már a mű legelején megjelenik, ahogy a pestis előtti kólikajárvány és a háború során az emberi test tanulmányozása a pandémiára való felkészülésként is értelmezhető (az egyik női karakter, Caris életpályáján). Emellett a cselekményt folyamatosan meghatározza az egyházi és a világi, a testnedvelméletre és a tapasztalatra hagyatkozó, az autoritást kitüntető és a gyakorlattal megszerezhető tudás kettőssége, a vakhit és a kritikai gondolkodás szembenállása, amely különösen a pestisjárvány „kezelése” mentén élesedik ki.

Follett alkotásában lényeges szerepet játszik a láthatatlanul terjedő kór körül kibontakozó diskurzusok felvillantása és a járvány következtében megjelenő magatartásformák bemutatása. Az emberi reakciók mellett ugyanakkor a regény szövegében egy hangsúlyos motívumlánc biztosítja a vírus terjedésének útvonalát. Az elbeszélő ugyanis a tüsszentés kiemelésével, váratlan alkalmazásával köt össze és töröl el lehetséges történetszálakat és karaktereket.

Másrészt, a cselekményből származó tapasztalatokat Caris orvoslásról szóló könyve mintegy kicsinyítőtükröként tartalmazza, így erősítve fel a járvány tanulságait. Érdeemes hosszabban idézni:

Caris a scriptoriumban ült, a könyvét írta. Úgy döntött, a pestissel kezdi, és hogy mi olyankor a teendő, aztán áttér a kisebb betegségekre. Leírta a vászonmaszkokat, amelyeket bevezetett a kingsbridge-i ispotályban. Nem volt könnyű elmagyarázni, hogy a maszkok hatékonyak, de nem jelentenek tökéletes oltalmat. Az egyetlen hatásos védekezés a pestis ellen, ha a betegség érkezése előtt elhagyjuk a várost, és vissza se jövünk, amíg nem távozott a fekete halál, csakhogy ezt a többség sohasem engedheti meg magának. Olyanok számára, akik a csodás gyógymódokban hisznek, nehezen érthető a részleges védelem fogalma. Mert az az igazság, hogy maszkos apácák is megkapták a pestist, bár korántsem annyian, mint ahányan maszk nélkül megbetegedhettek volna. Kitalálta, hogy pajzshoz fogja hasonlítani a maszkot.⁸

Caris pajzsa találó metaforája a maszkviselésnek, ahogy a tüsszentés jelölőlánca lényegében kommentár nélküli metonímiája a pestisfertőzés burjánzásának. Harmadrészt a történet kifutása – különösen az első és a második hullám eltérő hatásának kibontása – a karantén melletti érvelésként is olvasható. Ez a „repedés” expliciten is meghatározza a cselekmény dramaturgiáját, mivel az erről szóló párbeszéd az olvasó meggyőzéseként is funkcionálhatnak. Amikor Caris a karantén mint egyetlen védekezési lehetőség mellett érvel a városi tanácsnak és a priornak címezve a mondandóját, a jelenkori olvasó nemcsak egy (a COVID-19-cet is jellemző) ismerős szituációban találja magát, de átgondolhatja az ide vonatkozó stratégiákat is, a válaszreakciókról nem is beszélve.

Ez az allegorizálás persze azonnal szét is csatolódhat, hiszen a középkori kontextus nem cserélhető fel a 21. század eleivel, mégis megtalálhatók azok a nyugtalanító hasonlóságok, melyek az ilyen típusú intézkedések kísérőjelenségei. Mindenesetre Caris arról győzi meg a kingsbridge-ieket, hogy nincs más megoldás, csak az izoláció. Nem meglepő tehát, hogy Follett alkotása a koronavírus-járvány idején könnyedén aktualizálódhat(ott), az említett megoldásoknak köszönhetően pedig

8 Ken FOLLETT, *Az idők végezetéig. Kingsbridge-trilógia II*, ford. SÓVÁGÓ Katalin, Bp., Gabo, 2019, 874–875.

a beszédképesség fenntartásának egyik példajaként utalhatunk rá a populáris vagy szórakoztató irodalom kontextusában is.

Ebben a tovább bővíthető kontextusban végül egy olyan művet említenénk a '90-es évekből, amely az angolszász Science Fiction alapművének számít. Connie Willis *Ítélet Könyve* című regénye a járványhelyzet megkettőződésére épül. A 2050-es évek közepén járunk, Oxfordban, ahol a jövő történészei az időutazás segítségével tanulmányozhatják a múltat. Egy vállalkozó kedvű diáklány a középkort kutatja, ezért bevállalja az ugrást, a cél 1320; megérkezve viszont azt tapasztalja, hogy nincs teljesen jól (náthaszerű tünetei vannak), illetve ismeretlen helyszínen találja magát. Közben Oxfordban influenzajárvány tör ki, bevezetik a karantént, és mint kiderül, valami nem stimmel az időugrással; az egyik tanár félti is az időutazót, megpróbálja kideríteni, mi a helyzet.

A cselekmény két szálon fut: követjük a diáklánnyal kapcsolatos középkori eseményeket, illetve a karanténba zárt Oxfordban részletesen értesülünk a járvány alakulásáról és az időutazással összefüggő fejleményekről. A két szálát köti össze a regény címében jelölt forrás, az *Ítélet Könyve* (az eredetiben a *Doomsday Book* rájátszás a *Domesday Bookra*), amely a lány hangfelvételeit tartalmazza (pontosabban azok átíratát). Kivrin a tenyércsontjába épített hangrögzítő médiumot visz magával, és imádkozást mímelve, rögzíteni tudja a beszámolóit. Lényegében ez a történet harmadik szála, mely összeköti a másik kettőt, illetve kiegészíti a középkori eseményeket; reflektál a szituáció néhány rejtett mozzanatára, és nem utolsósorban az adatközlő személyes érzéseire helyezi a hangsúlyt.

A történet egyik pólusán, Oxfordban tehát kitör az aktuális influenzajárvány (H9N2). A szereplők folyamatosan hivatkoznak egy onnan nézve közelmúltbeli pandémiára, mely számukra ismerős tapasztalat, így nem tartanak különösebben a fertőzés következményeitől, míg ki nem derül, hogy ismeretlen a vírus, és többük halálát okozza. A karantén-szituáció kísértetiesen emlékeztet a COVID-19 idejére, még olyan apróságokban is, hogy megindul a konteók gyártása, vagy az egyetemi személyzet és az orvosok rendre utalnak a vécépapírkészletek vésszesen fogyatkozó állapotára.

A karantén bevezetése és a járványhelyzet természetesen hátráltatja Dunworthy professzor tervét, ami Kivrin megkeresésére és visszahozására irányul, így a járványtematika a történet lényeges strukturáló eleme. Továbbá a párhuzamos szerkesztés régi-régi történetsszerző eljárás, amely sok játéklehetőségre ad alkalmat a két eltérő időben zajló szál között. Rendkívül hatásos tud lenni, amikor ráismerünk az ismétlődésre valamilyen kereszteződés vagy átszivárgás alapján (erre mindjárt visszatérünk). Az oxfordi szál ennek következtében hasonló akadályok mentén szerveződik, mint a középkori cselekményszál, mely utóbbiban szintén kitör egy járvány, Kivrin ugyanis 1348-ba érkezett. Abban az időrétegben ő az egyetlen, aki érti az egészségügyi helyzetet, és tisztában van a pestisjárvány mechanizmusával és következményeivel. Az egyik szálon a karantén, a másikon annak hiánya bizonyul fontos tényezőnek.

A két cselekményszál mixelése következtében távolabbi kapcsolatokra derülhet fény, továbbá egymás mellé kerülhetnek olyan részletek is, melyek éppen ennek a megoldásnak köszönhetik, hogy egy másikra utalnak. Megkerülhetetlen rétege a regénynek a különböző bibliai allúziókból szőtt intertextuális háló. A középkori részekben evidens a szentírás mindennapi használata, a település papja azonban Kivrint kezdi el Isten küldötteként kezelni, míg viszont: a lány a papot tartja szentnek a járvánnyal felvett kilátástalan, csak pillanatnyi eredményeket hozó küzdelem miatt. A kettejük kapcsolata szívszorító momentuma a regénynek, átélhetővé teszi a pestis terjedésének brutális környezetét.

Ezzel párhuzamosan a 21. századi Oxfordban a professzor, Dunworthy a *Biblia* bizonyos paszuszusaira emlékezve, és azokat idézve kezdi el Kivrin sorsát Krisztuséhoz hasonlítani. Az átfedés félreérthetetlenül az lenne, hogy Jézushoz hasonlóan a lány is magára maradt.

„Kilenc óra körül pedig nagy fenszóval kiálta Jézus, mondván: [...] Én Istenem, én Istenem! miért hagytál el engemet?” Kivrinnek fogalma sem lehet arról, mi történt. Azt fogja hinni, hogy rossz helyen van, vagy rossz időpontban, esetleg valamiképpen összezagyválta a napok számlálását a pestis alatt, vagy valami baj történt az ugrással. Azt fogja hinni, hogy elhagyták őt.⁹

Az allúziórendszer is hozzájárul ahhoz a hatásmechanizmushoz, amely a két szál találkozását helyezi kilátásba, míg a harmadik elem funkciójából (régészeti lelet lesz vagy kortárs médium?) arra a belátásra juthatunk, hogy bár az *Ítélet Könyve* a professzornak szól, az olvasói – most pedig az értelmezői – mi vagyunk.

Zárásképpen idézzünk fel egy elgondolkodtató részletet, melyben az a dilemma merül fel, hogy el kell-e temetni a halottat. Az apokaliptikus történések közepette a pap és Kivrin holtan találják a sáfárt, akiről fölmerül, hogy öngyilkosságot követett el. A sírhely a templomkertben van, a pap azonban nem akarja azon kívül sem megszentelt földbe temetni a holttestet. Végül úgy értelmezik az esetet a hölgy sugallatára, hogy a betegség egyik változata, a szeptikus pestis volt a halál oka. A pap elvégzi a szertartást, és ekkor belelátunk egy pillanatra a hölgy gondolataiba.

Kivrin, mellette állva összekulcsolt kézzel, azt gondolta, a sáfár nem volt az eszénél. Eltemette a feleségét és hat gyermekét, eltemetett szinte mindenkit, akit ismert, és még ha nem is volt belázasodva, még ha ő maga mászott is be a sírba és várta, hogy halálra fagyjon, még akkor is a pestis ölte meg. „Nem érdemelt öngyilkosnak járó sírt. Nem érdemelt semmiféle sírt” – gondolta Kivrin.¹⁰

Connie Willis regénye ezzel megragad egy hallatlanul lényeges járványügyi dilemmát. Bele kell-e számolni a járvány áldozatai közé azokat, akik megfertőződtek, de valamilyen egészen más, már folyamatban lévő betegség lehetett az elsődleges halálok, melyre a kórokozó rásegített. És mi van azokkal, akik a járvány ideje alatt haltak meg olyan esemény következtében, amely csak közvetett kapcsolatban van a betegséggel? Ilyen eseményeket könnyű felsorolni: például elmaradó ápolás, a társadalom periferiáján élők életkörülményeinek zuhanása, öngyilkosság, teljes összeomlás és így tovább (vagyis a tényleges áldozat jóval több annál, mint amit *csak* a kórokozónak tulajdonítanak, illetve azzal is számolni lehet, hogy némelyeknél a halál a fertőzés nélkül is bekövetkezett volna). Ezek fogas kérdések, melyek ma, e sorok írásakor (a COVID-19 idején) is folyamatosan hallhatók a médiában. Willis regénye azzal is szembesíthet tehát, hogy egy járvány tényleges áldozatainak a felmérése minden bizonnyal túlmutat a statisztikán és egy kórokozó fizikai tulajdonságain. Legyen az a kórokozó pestisbaktérium vagy koronavírus.

9 Connie WILLIS, *Ítélet Könyve*, ford. SOHÁR Anikó, Bp., Metropolis Media, 2012, 445.

10 *Uo.*, 475.